

A GENETIKAI STRUKTURALIZMUS MÓDSZERTANA

1969—70 telén Lucien Goldmann egyetemi tanár bevezető előadását hallgattam, amelyet a „Sémanitique, sémiologie et linguistique“ témakörből Sociologie de la littérature et philosophie címen tartott. Az öreg Sorbonne szűknek bizonyult, és ezért a professor hétfőn a Rue de Varenne 54. szám alatti helyiségben beszélt. A terem zsúfolásig megtelt, még az ablakpárkányokon is diákok ültek. Lucien Goldmann kihajtott gallérú ingben a diákok közt járkált. Élénk volt és barátságos. Kék szeme csillogott, szürkülő hajfürtjei rebellisen hulltak homlokába. Vitatkozott, útbagazításokat adott, mielőtt még tulajdonképpen előadását megkezdte volna. Nem engedte, hogy professzor úrnak szólítsák. Nem szerette a címeket, a természetesség, a közvetlen emberi kapcsolatok híve volt. Tanította a diákokat, és maga is tanult tőlük. Előadása világságától és melegségétől, a gondolatok mélységétől elbűvölten hallgattam.

A genetikai strukturalizmusról beszélt. Gondoskodásra készítette hallgatóit, fejlesztette ítélőképességüket. A diákok jegyezték, de néha félbeszakították: „Mais toi Lucien, que penses-tu...“, s a tanfolyam gyümölcsöző párbeszéddé vált. És ugyanígy mentek végbe a dolgok szerdán is, a Rue de Feuilleterine 17. szám alatti teremben, az Étude de textes romantiques, particulièrement de Musset, Gauthier, Nerval et de romantiques mineurs... című szemináriumon. Előadás vagy szeminárium után a vita kisebb csoportokban folytatódott. Lucien Goldmann atyaián dorgálta a makacs-kodókat, akik kisajátították a vitát. A diákok állandóan körülvettek, s csak későn ment el, amikor felhívták a Rue de Souris-n lévő irodájából, vagy Heidelbergből, Brüsszelből, az Egyesült Államokból hívták...

*

A marxista irodalomkutatás csak hosszabb előkészületek és dokumentáció után közeledett a strukturalista kutatásokhoz. Főként azokhoz, amelyek tisztán alakviszonylatok játékvá hajlamosak átalakítani a struktúrát, amelynek területén a szubjektívizmus uralma általános, ha nem éppen kaotikus. Lucien Goldmann érdeme, hogy megteremtette az irodalmi alkotások szociológiai jellegű, általa genetikai strukturalizmusnak nevezett elemzési módszerét. E tevékenységében az ösztönzést főként Lukács György egyes tételeiből (a jelentés-struktúra megfelel a Lukács által „forma és totalitás“-nak nevezett fogalmaknak), Jean Piaget felfogásából (a struktúrát úgy képzelem el, mint önálló kiegyensúlyozási folyamat eredményeként szervezett elemek összességét), mi több, Taine munkáiból is merítette. Goldmann bizonyoságot tesz egy magát marxistának valló gondolkodó termékenységéről, aki összetevő elemeinek eredeti egybefonódása szempontjából továbbra is a géniusz alkotásának tekinti az irodalmi művet, amely azonban elemei révén egyidejűleg elválaszthatatlanul kapcsolódik egy társadalmi csoport értelmi struktúrájához, amelyből léte, eredete, világszemlélete, s szellemi struktúrájának szervezett fejlesztése fakad. Innen a genetikai strukturalizmus elnevezése is.

A genetikai strukturalizmus ezek szerint bevezeti a társadalomtudományi szemiotikát, és összefüggő, érthető, jellemző képet nyújt. Lucien Goldmann már 1952-

ben szükségesnek tartotta, hogy pontosan körvonalazza álláspontját. Szigorú határt vont egyrészt a dialektikus gondolkodásmód strukturálta genetikai álláspont, másrészt minden nem pozitívista, valamint nem tudományos pozitívizmus közt, amelyek szerint a jelentést hordozó műre önkényesen alkalmazni lehet bármely szemiotikai rendszert. A pozitívista strukturalizmussal és a funkcionalista szociológiával szemben tehát Lucien Goldmann megvonja egy módszertani rendszer kereteit, és megteremtí a jelentés bírálatát.

A genetikai strukturalizmus felvetette problémák filozófiai alapra támaszkodnak és meglehetősen bonyolultak. Megvitatásuk az alapvető fogalmak tisztázását tenné szükségessé. Mert a dinamikus struktúra, a jelentés, az összefüggő struktúra, a világszemlélet, a „fogadás” („le pari“), az előzetes értelmi struktúra, a közvetítés kategóriája, a dologiasodás, a problematikus hős — végső fokon Goldmann definíciói, egy bizonyos felfogás hordozói, és a módszer ismertetése során arra köteleznek, hogy a szerző értelmezésében használjuk őket. A következő rövid bemutatás során a Lucien Goldmann javasolta módszertani eljárásnak csupán rendszerbe foglalt alapvető elveivel kívánunk foglalkozni, és pedig a Recherches dialectiques című munkában, a *Le dieu caché* kötetben, a *Pour une sociologie du roman* című írásban, továbbá néhány, a *Revue de l'Institut de sociologie* folyóiratban megjelent cikkben foglalt tanulmányok alapján.

A genetikai strukturalizmus minden módszertani eljárása a gyakorlatilag elemzett szövegből, a mű egészéből indul ki. Mivel azonban a teljes mű nem eléggé autonóm, és csupán az átélések, a gondolatok, a tettek empirikus láncolatát nyújtja, s mivel csupán egyes részei jelentést közvetítenek, a genetikai strukturalizmus módszeresen megköveteli a lényeges határozott kiemelését és különválasztását a lényegtelenről. Az egyetlen objektív közelítési mód, amely ehhez hozzásegít: a „la vision du monde”. Az „egységes világszemléletet” kell olyan alapnak tekinteniünk, amely lehetőséget ad arra, hogy megteremtjük a szigorú analógiát az irodalmi mű lényeges elemei között. A módszer megköveteli, hogy a szöveg 90%-a tükrözze az összefüggést megteremtő világnézetet. Mert különben a kísérlet arra, hogy a világszemlélet alapján állapítsuk meg a cselekedetek érthető kapcsolatát — mindössze munkahipotézisnek lenne tekinthető.

A fogalmi szemléletről a figyelem újra a szövegre — ez alkalommal annak konkrét jelentésére — irányul. Vagyis: a megismerés folyamatát szüntelen vibrációnak kell felfogni a részek és az egész közt, s ez a kölcsönhatás eredményeként válik világgá. Ez lenne a módszertani eljárás első foka.

A második abból a meggyőződésből következik, hogy a feltételezések, a többé-kevésbé szellemi reflexiók stádiumán csak a tanulmányozott mű és a történelmi-társadalmi valóság alapvető struktúrái közötti kapcsolat megteremtésével egyidejűleg juthatunk túl. A végső cél egyrészt a világszemlélet mint átélt valóság, másrészt pedig az író fikatív világa közötti kapcsolat megállapítása, az összefüggés tisztázása eme fikatív világ és az irodalmi műfaj, a stílus, a képszerűség, egyszóval az író költői modalitásai között. E célból egész sor keresztmetszetre (insertion) van szükség egyre átfogóbb jelentés-struktúrákban. Itt tér-idő struktúrákról van szó, amelyeknek része a mű és az író mint relatív totalitás. Az első keresztmetszetet a műhöz és alkotójához legközelebb fekvő gondolkodás- és érzelmvilágban kell készíteniünk. Pascal és Racine esetében például — a janzenista gondolkodásban és szellemiségben. A második keresztmetszet annak a társadalmi csoportnak vagy osztálynak átfogó gazdagsági és társadalmi életét érinti, amely az illető gondolkodási irányzatnak tudatát és szellemiségét kisugározta. A janzenizmus esetében ez a „noblesse de robe” — a hivatali nemesség. A harmadik keresztmetszet a társadalomra vonatkozik. A tér-idő

dimenziókban feltárt keresztmetszetek eredménye lehetőséget nyújt az adott társadalom gazdasági, szociális és politikai életével fennálló jellemző kapcsolatok megállapítására.

A kutatás két lényeges szakasza, röviden összefoglalva, bejárja az utat:

1. a szövegtől a világszemlélethez;
2. a világszemlélettől az adott társadalmi csoport szellemi és érzelmi életéhez;
3. a csoport tudatától és politikai életétől gazdasági és társadalmi életéhez;
4. a csoport vagy osztály gazdasági és társadalmi életétől a társadalomhoz.

A keresztmetszetek száma nincs meghatározva. Az említett példához képest számuk — mindig a tárgytól s annak jellegétől függően — lehet nagyobb vagy kisebb is. A társadalom síkján elkészített tér-idő dimenziójú keresztmetszetet követően szükségessé válhat a nemzetet, sőt, az európai valóságot érintő keresztmetszet is. A *Le dieu caché* című műben foglalt elemzés esetében a keresztmetszetek a következő szakaszokon haladnak át:

1. Pascal Elmélkedéseitől a tragikus szemléletig;
2. a tragikus szemlélettől a janzenista gondolkodásig és szellemisségig;
3. a janzenizmustól a hivatali nemesség gazdasági, társadalmi és politikai életéig;
4. a hivatali nemesség gazdasági, társadalmi és politikai életétől a XVII. század francia társadalmáig.

S eme keresztmetszetek eredménye?

Le dieu caché című munkájában Lucien Goldmann meghatározza és kiemeli két további irányzat: a drámai centrizmus és a tragikus extrémizmus világos vonásait, amelyek irodalmi művekben érvényre juttatható konfliktusokat eredményezhetnek. Ha megértjük e két irányzatnak — a közvetlenül következő magasabb síkon elkészített keresztmetszettől függő — lényegét, új értelmezést adhatunk például Racine hőseinek, „akik nem a szenvedély és a józan ész közötti választás problémáját, hanem — az ellentétek: az egyéni szenvedély és a társadalmi kötelezettségek egyesítése révén — az egész ember megmentésének lehetőségét vetik fel“.

A modern társadalomban a közvetítő elemek sokkal komplexebbek, ami bonyolulttá és nagy méretűvé teszi a keresztmetszeteket. A *Le théâtre de Genet* című tanulmányban például a befutott szakaszok a következők:

1. Genet darabjától — a lumpenproletariátus világszemléletéig, amely a tevőlegesen ellenséges szemlélettel egybekötve visszautasítja a kapitalista világot;
2. a tevőlegesen ellenséges szemlélettől a francia baloldali mozgalom egyik részének szocialista és anarcho-szindikalista hagyományokra visszatekintő csoportjáig;
3. a francia baloldali mozgalom egyik részének csoportjától a két világháború között mind a proletariátust, mind pedig a burzsoázia egy széles rétegét — amely a kapitalista technokráciát saját hitelességét fenyegető jelenségnek érezte — felölelő francia társadalomhoz.

Melyek az előnyei az egymást követő keresztmetszeteknek? Csökkentik azoknak az összefüggéseknek a lehetőségét, amelyeket a gazdag fantázia a társadalmi-történelmi valósággal kapcsolatban állapíthat meg, s ezzel az önkényes szubjektív értelmezéseknek egész tömege jöhet létre. Tehát útmutatás a helyes értelmezés irányában, amelyen belül az író gondolkodását és a fikció szervezési módját elhatározóan befolyásoló empirikus tények mint jelentésszerű és összefüggő relatív totalitások emelkednek ki.

A keresztmetszetek felvetnek néhány problémát. Mivel a relatív totalitások száma nagy (például: az eszmei irányzat, a társadalmi csoport vagy osztály, sőt,

néha a szerző életrajza is), s az irodalmi mű mindezekbe beágyazható, a jelentés — mint a társadalmi csoport szellemiségének egyidejű keresztmetszetéből származó jelentés — messzemenően eltérhet attól a jelentéstől, sőt ellentétes is lehet azzal, amely az átfogóbb történelmi korszak egymás utáni keresztmetszetének eredménye. Vegyünk egy konkrét példát: az egyidejűség álláspontjáról elbírált janzenizmus, Pascal tragikus szemlélete és írásai a karteizianizmus racionalizmusához viszonyítva a XVII. században jórészt reakciós álláspontot képviselnek. Viszont az egymásutániség szemszögéből nézve Pascal álláspontja — attól a pillanattól kezdve, amikor Hegel kidolgozta a dialektikus filozófiát — átmeneti elemmé válik a racionalista, valamint az empirikus filozófiák és a történelem leghaladottabb filozófiáját jelentő dialektikus gondolkodás között (Recherches dialectiques, 351). Tehát nem a módszer következtelenségéről, hanem a bármely történelmi valóságot alkotó ellentmondásokról van szó.

Ami a keresztmetszetek kiértékelését illeti, az átfogó eljárás (a Pascal Elmelkedéseire jellemző tragikus struktúra kiemelése) és a magyarázó eljárás (a műveknek a janzenizmus tragikus extrémizmusába illesztése magában foglalja a Pascal vagy Racine írásaihoz viszonyított magyarázatot) ugyanazt a két utalási keretre vonatkoztatott folyamatot képviseli.

A genetikai strukturalizmus megköveteli, hogy a megfelelések (homológiák) vagy az egyszerű jelentés-kapcsolatok megállapításakor a legmesszebbmenő óvatossággal járjunk el. Mert ha egy költői szempontból elszigeteltnek tartott mű egységes, ez a tulajdonsága csak nagyon ritkán jellemző az író egész alkotására. Ezért kell a módszertani eljárást minden alkotásra külön alkalmaznunk. Az elemzést a munkák szerkesztésének, befejezésének időrendi sorrendjében kell végrehajtanunk. Így a tanulmány lehetővé teszi az illető írások ideiglenes csoportosítását s azoknak a strukturált társadalmi csoportoknak az azonosítását — az írások keletkezésének korszakát jellemző szellemi, politikai, társadalmi és gazdasági élet keretében —, amelyekbe az alkotásokat részelemekként beilleszthetnők, hogy közöttük és az egész mű közt érthető kapcsolatokat, a legkedvezőbb esetben pedig megfeleléseket állapíthassunk meg.

Ezt az eljárást láthatjuk például Malraux műveinek elemzése esetében a *Pour une sociologie du roman* című munkában, és az eredmény érdekes. A szerző megállapítja a kollektív tudatnak — mint a gazdasági élet és az irodalmi mű közti láncszemnek — az eltűnését, és arra a következtetésre jut, hogy Malraux műve jelentéssel akarja felruházni az értékek általános válságának forgatagában zajló életet.

1. A két első regény: *Les Conquérants* (1928) és *La voie royale* (1930) — a cselekmény eszmeiségétől meghatározott, kizárólag életrajza révén jelentést nyert problematikus hőssel — az átmeneti regény általános vonalán halad.

2. Ezzel szemben a *La condition humaine* (1933) afelé tart, hogy az egyéni hőst ugyancsak problematikus kollektív személyiséggel helyettesítse.

3. A többi írás — *Le temps de mépris*, *L'Espoir* — kiiktatja a problematikus hőst, és elhagyja a fogalom szűkebb értelmében vett regény-struktúráját. E művek — Goldmann nézete szerint — az epikus és a lírikus között átmeneti formákat alkotnak. Malraux utolsó írása, a *Les noyers d'Altenburg* (1943) pedig inkább sorolható az esszé, mint a regény műfajához.

Az időrendi sorrend távlatában végzett kutatás eredménye meggyőző: nyilvánvaló, hogy ennek a sorrendnek a felforgatása esetén — ami a regény-forma fejlődé-

sét illeti Malraux művében, egészen a műfaj felbomlásáig — nem lehetett volna érthető kapcsolatokat megállapítani.

Másfelől a módszertani eljárás során fontos szerepe van az életrajz tanulmányozásának. A genetikai strukturalizmus szerint a szerző életrajza mint objektív kritérium még részben sem magyarázhatja a művet. Ez az eljárás ugyanis kirekeszteni az alkotást a tulajdonképpeni kulturális és esztétikai kontextusból, és azt egy elfojtásokkal terhelt, pszichoanalitikus kezelésre szoruló ember tüneteivel hasonlítani. Goldmann tehát meghatároz egy elvet, és figyelmezteti a kutatót a veszélyekre. Előfordul azonban, hogy az író élete tökéletesen strukturálva tárul elénk, alkalmas a lényeg kiemelésére, s hogy kiemeli a dialektikus kapcsolatot az író életének egysége is az annak folyamán bekövetkezett álláspont-változtatások között. Ilyen Pascal esete. A jelentésszerű elemek csak abban az arányban nyernek felhasználást, amilyen mértékben magyarázatot adhatnak a „világszemlélet“ hullámzásaira (az Elmélkedéseket a racionalista-karteziánus felfogás strukturálja, a Vidéki nőket a radikális janzenizmus) a karteziánus racionalizmustól — a radikális janzenizmusig. Racine esetében például az író élete semmi lehetőséget sem nyújt arra, hogy abból műve szempontjából érvényes jelentéseket vonjunk ki. Legfeljebb bővíthet vagy igazolhat bizonyos konklúziókat amelyekre Racine drámáinak immanens — a darabok befejezésének időrendi sorrendjében elvégzett — tanulmányozása révén jutottunk. A genetikai strukturalizmus az életrajzi elemek felhasználása esetében sem kényszeríti elveit a kutatóra, hanem a tanulmányozott eset sajátosságától függően jár el.

Nehéz átfogóan értékelni a genetikai-strukturális módszert, mert az elért konkrét eredmények Goldmann művére s a munkatársak kis csoportjának írásaira korlátozódnak. „Mint minden komoly tudományos módszer — állapítja meg Lucien Goldmann *Recherches dialectiques* című írásában — a genetikai strukturalizmus sem recept, hanem munkamódszer, amely hosszú és kitartó tapasztalati kutatásokat igényel, módszer, amelyet még tökéletesíteniünk és véglegesíteniünk kell.“

Fontos az a tény, hogy a genetikai strukturalizmus nem ismeri el az idő kategóriáját semmibe vevő végleges konklúziókat. Éppen ellenkezőleg, újra megvizsgálja a már elért eredményeket, hogy azokat beágyazza az új jelentésekbe, amelyeket a történelem haladása a távolabbi vagy közelebbi múlt eseményeinek szüntelenül kölcsönöz. Mindenesetre kétségtelen, hogy Goldmann kutatása, amelyet hajlamosak lennének kultúrszociológiai tanulmánynak nevezni, ha kizárólag a jelentések megállapítására, a jelentések bírálatára utalunk, nagyobb fokú objektivitásra ad lehetőséget a szociológusnak, ami például Racine szövegmagyarázatát illeti, mint Roland Barthes-é.

Mielőtt rátérnénk a bírálatra, kötelezően tekintetbe kell vennünk, hogy Lucien Goldmann esetében nem vonatkoztathatunk el a — nyugati — földrajzi, történelmi és társadalmi környezettől, ahol a dialektikus gondolkodáson alapuló irodalomelemzés, főként egyetemi síkon, új jelenség. Goldmann Párizsban, az *École pratique des hautes études* keretében tartott előadásokon és szemináriumokon ismertette a diákok előtt a módszert, Erich Köhler tanár pedig, Goldmantól függetlenül, de ugyancsak Lukács György követőjeként, a heidelbergi egyetemen egy nagyon hasonló módszerről tart előadásokat. Nem vonható kétségbe sem a dialektikus materialista gondolkodáson alapuló genetikai-strukturalista módszer, sem pedig az elért eredmények vonzóereje. Ez a módszer, egészében véve, reális haladást jelent az irodalmi szövegmagyarázat terén.

Térjünk át azonban röviden a kritikai észrevételekre. A genetikai-strukturalista módszer meghatározta két szakaszból indulunk ki. Az első a világszemlélet mint átélt valóság és az író alkotta fiktív világ közötti kapcsolat felfedezésére, a má-

sodik pedig az eme fiktív világ és az irodalmi műfaj, a stílus, a szintaxis, a képszerűség, vagyis az írói modalitások közötti összefüggésre vonatkozik. Lucien Goldmann kutatásai azonban nem lépik túl az első szakaszt. Szerzőjük a rá jellemző szerénységgel számtalanszor hangoztatja, hogy ő szociológus és nem esztéta, hogy a fiktív világ és az író tisztán irodalmi eszközei közötti kapcsolatok feltárása a szorosan vett esztétika és irodalombírálat feladata. Goldmann érvként a következő vezérelvet szegezte szembe módszerének támadóival: „... az irodalmi mű alakja és tartalma szétválaszthatatlan egységet alkot. Ebben az egységben a globális jelentés-struktúra a kollektív tudatból fakad, és határozottan a legfontosabb elem mind a struktúra, mind az időrendi sorrend szempontjából. Így hát semmiképpen sem tanulmányozhatjuk a jelölőt (signifiant) a jelölt (signifié) előtt, a rész-struktúrákat előbb, mint az egész struktúráját“ (Théâtre de Genet, 365). A legújabb mikrostruktúra-tanulmányok haladást jelentenek a formális szövegelemzés teljesebb beillesztése irányában. Nyilvánvaló, hogy Goldmann-nak, a szociológusnak ez a szempont megfelel. Az irodalombíró és az alkotó számára azonban a probléma más formát ölt: mert az író alkotása során, az íróasztalnál, a társadalmi élet kategóriái az alkotó egyénített művészi nyelvezetének, az irodalmi technikának problémáiként jelennek meg, amelyek közt Goldmann nem, vagy csak kevésbé otthonos.

Kétségtelen, hogy még más sebezhető pontok is akadnak. Az egyik „a szellemi struktúra s annak funkciójá“ról alkotott felfogásban rejlik, amely nem magyarázza meg elfogadhatóan, hogy miért és hogyan keletkezik az irodalmi alkotás. Úgy tűnik, hogy a szellemi struktúra, noha nincs híján bizonyos rugalmasságnak, mégis kissé merev sablon, amely akadályozza az irodalmi személyiség fejlődését, a géniusz születésének megmagyarázását.

A hiányosságoktól eltekintve azonban Lucien Goldmann művei finoman árnyalt és vonzó kritikái szellemről tanúskodnak. A genetikai strukturalizmus módszere, ha jó ítélőképességgel, s az eddig megoldatlan rejtélyek felfedezésének szándéka nélkül alkalmazzuk, elvezet a helyes szövegmagyarázathoz.

*

Lucien Goldmann 1913. július 20-án született Bukarestben, ügyvéd-családból. Miután szülővárosában elvégezte a liceumot és a jogi fakultást, Bécsben, Zürichben és Párizsban nyelv- és irodalomtudományi tanulmányokat folytatott. Zürichben doktorál (1946), tézisének címe: Mensch und Gemeinschaft in der Philosophie Kants. Együtt dolgozik Jean Piaget-vel, és irodalomszociológiával foglalkozik. Le dieu caché című nagy munkája katedrához juttatja a Sorbonne-on (1956). A tudományos kutatás országos központjának munkatársa, később pedig „directeur d'études“ (1965) az École pratique des hautes études-ön.

A romániai származású tudós egyike azoknak az elméknek, amelyek mind erősebben befolyásolták a nyugati szellemi életet.

A francia újságok 1970 október elején adták hírül váratlan halálát. Két posztumusz könyve — a fiainak dedikált és a Gallimard párizsi kiadó Idées sorozatában 1970-ben kinyomtatott Marxisme et sciences humaines című írása és a Lukács Györgynek ajánlott, 1970 júliusában befejezett Structures mentales et création culturelle című kötete (Editions Anthropos) — még világosabban körvonalazza alkotó szellemének jelentőségét.

Vitathatatlan, hogy Lucien Goldmann egyike volt a kultúra szociológiáját tanulmányozó jelentős — noha vitatott — elméknek. Merész és mélyenszántó kutatásai új távlatokat nyitnak az irodalomelméletnek, s kijelölik helyét századunk kiváló szellemeinek panteonjában.